

НАРОДНО ПРОСВЕЋИВАЊЕ И ШКОЛСТВО НА СЛОБОДНОЈ ТЕРИТОРИЈИ У СРБИЈИ У ТОКУ НОБ-А

Апстракт: *Револуционарно време тражило је да у организацији просвете и њеној садржајној реализацији учествују и најшири народни слојеви. Нова просветна политика уважавала је и све националне особености. Без образовања нема ни победе нових снага, јер се без одређеног степена знања не могу остваривати ни задаци револуције.*

Кључне речи: *Просветна политика, просвећивање, школе, просветна еманципација, комесари, аналфабетски течајеви, предавања, приредбе, штампа, ентузијазам.*

Нова начела просветне политике, организација просвете у смислу њене демократизације са становишта садржаја и проширења круга корисника, текли су паралелно са ослободилачком борбом народа Србије и Југославије. Нове идеје конкретизоваће се на ослобођеним територијама западне и јужне Србије 1941 - 1944. године, као и у војним организацијама НОП-а. Просвета је служила јачању народноослободилачких снага и њиховој што успешнијој борби против окупатора и колаборационистичких снага, али је

истовремено постављала основе за нову ситуацију која ће уследити после победоносне револуције. Она се заснивала на идеологији марксизма као погледа на свет руководеће снаге НОП - КПЈ, која делује као авангарда радничке класе. Мада просвета израста на националном тлу, будући условљена народном традицијом, она негира грађанску школу, њену организацију, садржаје и начела.

Револуционарна ситуација условљава да у организацији просвете и њеној садржајној реализацији учествују најшири народни слојеви.

Људи из народа савлађују писмо, су-срећу се са светом књиге, постају творци позоришних представа, или занесени корисници културних садржаја. Нова просветна политика уважава све националне особености, властите и других народа, заснива на братству народа, на равноправности националних мањина. Без образовања нема ни победе нових прогресивних снага, јер се без одређеног степена знања не могу остваривати ни задаци револуције.

Југославију су пре рата називали "Кином Европе", с обзиром на огромну премоћ сељачког становништва и високи степен неписмености. Свака просветна еманципација имала је за претпоставку савлађивање неписмености или полуписмености. Отуда је у партизанским одредима био развијен просветно - културни рад. Политички комесар одреда није био задужен само за агитационо - пропагандни рад него и за културно - просветну делатност.²⁹²

Без савлађивања неписмености није могло бити ни речи о разумевању новинских текстова, вести, директива виших штабова и комитета. КПЈ је и у предратном периоду, нарочито уочи рата, обраћала пажњу на организацију партијских техника неопходних за штампарску и друге активности.²⁹³

---

²⁹² Н. Живковић, Политички комесар и његова улога у НОП до доношења Статута пролетерских бригада фебруара 1942. године, Историја XX века, Зборник радова 1, Институт за савремену историју, Београд, 1959, 367 - 417.

²⁹³ У току НОБ-а и револуције КПЈ у Србији је знатан део своје активности посвећивала издавачкој делатности. Зато је постојала и добра основа пошто је Покрајински комитет

КПЈ за Србију у току 1941. године располагао са неколико штампарија на слободној територији и са штампаријом ЦК КПЈ и техником ПК у Београду. У току 1941. године, за време полета НОП и Ужичке републике, издавано је више листова, брошура и књига. Немачком офанзивом и сломом Ужичке републике, крајем 1941. године, издавачка активност КПЈ у Србији увелико је смањена али је ПК КПЈ за Србију успео да сачува своју технику и штампарију ЦК КПЈ у Београду, што је за будуће активности на том плану било изузетно значајно. Сломом Ужичке републике престали су да излазе многи листови, а међу њима и "Борба". Изузетно тешка је била политичка и војна ситуација у Србији у првој половини 1942. године. Организације КПЈ су претрпеле тешке губитке, а пре свега београдска организација. Чланови Покрајинског комитета за Србију повукли су се са главнином партизанских снага у Санџак или су се налазили на терену, широм Србије. Извори информација о стању у другим крајевима Југославије били су врло мали. Изузетак је чинила радио - станица "Слободна Југославија". У жељи да подигне борбено расположење народа и да се широки друштвени слојеви мобилишу на платформи НОП-а, ПК КПЈ за Србију настојао је и успео да покрене један лист за Србију. Средином августа 1942. године ПК је најавио окружним комитетима КПЈ излазак листа "Глас", чији је основни задатак био откривање народу истине о Дражи Михаиловићу, који ће истовремено омогућити да се кроз мрежу НОО оствари широко јединство српског народа. Као орган јединственог фронта Србије имао је задатак да служи формирању јединственог народноослободилачког фронта. Сви чланови Покрајинског комитета који су се налазили у Београду (Благоје Нешковић, Мирко Томић и Василије Буха) учествовали су у припремању првог броја "Гласа" који се појавио 30. августа 1942. године. Уз уводник за први број "Гласа", у коме су објашњени циљеви његовог покретања, Благоје Нешковић је објавио чланак "Како хитлеровци замишљају нови поредак и које су место у њему одредили Србији". Василије Буха је написао чланак "Недић и српство", где раскринкава Недића као "спасиоца српства", а Мирко

Поред штампарске технике, било је практиковано и преписивање вести, новина и књига на писаћој машини. Много је примера где су се поједини текстови преписивали руком, каллиграфски.

Свеукупна културно - просветна делатност остваривала се кроз аналфабетске течајеве, путем предавања из разних наука, кроз приредбе и партизанску штампу. Садржаји су морали да буду актуелни, акциони и повезани са животом и праксом, а циљ васпитно - образовног процеса подизање класне политичке и слободарске свести. Штампане су и књиге које су биле приступачне народу (песме "Старац Вујадин", "Бој на Чегру", итд.), али и прилози социјалне литературе, радови Лењина, итд.²⁹⁴

Највећи интензитет просветно - културна делатност је 1941. године доживела на тлу Ужичке републике. Просветни и културни програм био је оптерећен политичким и идеолошким прагматизмом. Са револуционарним песмама "Билећанка", "Митровчанка", певане су и руске револуционарне песме: "Буђонова", "Каћуша", "Чапајевка", "Песма амурских партизана", итд. У Ужицу су

Томић чланак "Ко води борбу против окупатора и његових плаћеника у Србији", у коме је разоткрио улогу Драже Михаиловића у првој години НОР и револуције у Србији. Овај први број "Гласа", као и други бројеви у току НОР и револуције, дистрибуирала је техника Покрајинског комитета КПЈ за Србију, којом је руководио Светислав Каначки. У току рата "Глас" је одиграо значајну улогу на мобилизацији маса на платформи НОП-а, а после ослобођења на обнови Србије и Југославије.

²⁹⁴ АЦК СКЈ, "Фонд Србија", II/296.

активирани и предратни раднички хорони: "Радован Драговић" и "Абрашевић". Драмска секција извела је у Ужицу 4 представе: "Мати" Карела Чапека, "Кнез Иво од Семберије" Бранислава Нушића, "Како се калио челик" Николаја Островског и "Почетак буне на дахије 1941", чије су драматизације и обрада колективно дело једне групе омладинаца. Активирани су и оркестри: Велики симфонијски оркестар који је имао око 30 чланова, дувачки оркестар састављен од музичара бившег 4. пука "Стеван Немања" Краљевске југословенске војске (на свим свечаностима је свирао маршеве) и Народни и Забавни оркестар, који су обилазили околна места приликом разних свечаности.²⁹⁵ Партизански књижевници и песници, новинари и публицисти, јавни и културни радници, сарађивали су у штампи ("Борба", орган КПЈ, те "Омладинска борба", орган СКОЈ-а у Ужицу штампана три броја), издавали "Вести" (орган штаба Ужичког НОП одреда, у Ужицу штампано 15 бројева) и радили на агитационо - пропагандним пословима (Чедомир Миндеровић, Јован Поповић, Ђорђе Јовановић, Танасије Младеновић, Владимир Дедијер, Коча Поповић, Радивој Копарец и други). Са предратним писцима јављају се и писци сељаци, народни стихотворци, који су саопштавали савремене борбене догађаје у стиху народне поезије. У "Вестима" и "Борби" објављене су песме "Ој сељаче, радениче" и "Бој на Завлаци", а такође

---

²⁹⁵ В. Глишић, Ужичка република, Београд, 1986, 168 - 170.

и народне песме "Партизан и партизанка" и "Подигла се Ужичка нахија".

У Ужицу је настављено и штампање историје СКП (б), раније започето у Чачку, у тиражу од 10.000 примерака. Штампање ове историје није завршено ни у Ужицу, а приликом повлачења партизанских снага из Ужица, крајем новембра 1941. године, пропао је цео тираж.

Стваралаштво на слободним територијама Србије у раздобљу од 1941. до 1944. године карактерише ангажовано писање у служби револуције. Уз познате предратне ствараоце, јављали су се и нови безимени ствараоци из редова народа. Ово народно стваралаштво служило је "позитивној слободарској и револуционарној традицији". У том стваралаштву има доста и трагова народне поезије, епике и "народног фолклора".

НОП се у Србији није суочавао само са половином становништва које је било неписмено, већ на другој страни и са квислиншком политиком да се постојеће становништво образује и усмери у духу фашистичке идеологије. ЦК СКОЈ-а је 1941. године у Србији упућивао на поштовање традиције, савлађивање писмености и неговање народног језика. И једна и друга сукобљена страна схватале су значај културне и просветне еманципације српског народа, приступајући том питању са различитих идеолошко - политичких позиција и циљева. После пораза Ужичке републике, политика просвећивања настављена је на југу

Србије, у Топлици, Пустој Реци, Јабланици, Црној Трави, Поречју.²⁹⁶

Крајем 1943. и почетком 1944. године на ослобођеној територији Србије у области народног просвећивања и народног просветитељства долази до наглог пораста. На територији Лесковачког округа крајем 1943. године радило је 80 течајева са 1500 полазника, док је у Топлици почетком 1944. године течајеве похађало 4.133 полазника.²⁹⁷

На територији ослобођене Србије, у последњим месецима рата радило је 1.090 аналфабетских течајева, које је похађало 31.700 полазника.²⁹⁸ У овом периоду рата и револуције јавили су се разноврсни облици општенародног просвећивања (аналфабетски течајеви, стручни течајеви, течајеви страних језика, предавања, усмене новине итд.). Најшири и најорганизованији облик просвећивања представљали су анал-

---

²⁹⁶ Д. Гроздановић, Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941 - 1945, Лесковац, 1973, 74.

²⁹⁷ Партизанске школе (изложба) Србије 1942 - 1944, Педагошки музеј, Београд, 1971; Д. Гроздановић, н. д, 80. - Аналфабетски течајеви били су организовани у селима: Обилић, Лукавац, Граница, Магаш, Дубрава, Бублица, Славник, Баринац, Вујаново, Петровац, Гусинац, Добра Вода, Лапотинац итд. - у Пустој Реци, а у Црној Трави у селима Јовановац, Чука, Јабуковац, Кална, Градска, итд. Течајеви су организовани и у Медвеђи, Туларима, Вучју, Сијеринској Бањи, Славујевцу итд.

²⁹⁸ "Просветни преглед", -Борба за народно просвећивање; АС, ОНП 415/1945. -У округу београдском био је организован 171 течај са 5.048 посетилаца; у Нишком округу 109 течајева са 2402 посетиоца, у Чачанском округу 82 течаја са 659 полазника; у округу Шабачком 146 са 7.741 полазником, у округу Лесковачком 158 са 6.214 полазника итд.

фабетски течајеви што је и разумљиво с обзиром на велики број неписмених у Србији. Према попису неписмених грађана Србије (изнад 10 година старости) који је извршен, према одлуци нових органа власти у овом периоду, њихов број је износио 813.033 (539.655 жена или 66% од укупног броја неписмених). Истовремено, утврђени су и планови описмењавања, везани за време неопходно за потпуно елиминисање неписмености у Србији.²⁹⁹ Извршни одбор АВНОЈ-а донео је, 1943. године, наставни план и програм по коме се настава изводила до 1944. године, када ће се у Србији донети нови наставни план и програм, који је предвиђао изучавање народног језика 6 часова, рачуна 3 часа и земљописа и историје један час, а трајање течајева је ограничено од 3 до 5 месеци.³⁰⁰ Као специфична, издваја се настава историје и географије, на којој су кандидати учили о кретањима у друштву, карактеру фашизма, о настанку и развоју народне власти, а и

---

²⁹⁹ Број неписмених изнад 10 година старости износио је у: Лесковцу 60.000, Нишу 3.664, Пожаревачком округу 38.779, Крагујевачком округу 30.320, Шабачком округу 54.815 Ваљевском округу 30.000, Крушевачком округу 27.251, Чачанском 12.885, Прокупачком округу 51.566 лица, итд. Планови просветних органа у окрузима предвиђали су ликвидацију неписмености за време 1 - 7 година (у Пиротском округу је планирано да се описмени за 4 године 36.777 лица са 315 наставника; Чачански округ да неписменост ликвидира за 2 године; Ваљевски за 7 а Нишки за 1 годину итд.).

³⁰⁰ АС, ОНП, бр. 529/1945; Д. Гроздановић, н. д, 116.

о Југославији "као федеративној држави равноправних народа".³⁰¹

У селима су основани течајеви из домаћинства (1944. године било их је 76),³⁰² а у ослобођеним градовима организовани су курсеви из страних језика. У Нишу је радио, на пример, течај руског, француског и енглеског језика са 260 полазника. У Београду су била организована 44 течаја руског, 6 течајева француског и 12 енглеског језика, а у Зајечару 14 течајева руског језика. Течајеви руског језика били су организовани и у слободном Ужицу (њих 5) са 158 полазника.³⁰³

Интензивирање је рад и народних универзитета, који су били носиоци предавачке активности (крајем рата у Србији их је било стотину).³⁰⁴ Од октобра 1944. године па до краја рата, маја 1945. године, на територији Србије одржано је, из разних области, више хиљада предавања.³⁰⁵ Разноврсност је једна од

---

³⁰¹ АС, ОНП, бр. 522/1945. - Упутство Министарства просвете о течајевима.

³⁰² АС, ОНП, ф. 1, бр. 19/1945. - Извештај Одсека за просвећивање.

³⁰³ АС, ОНП, ф. 1, 160/1945; АС, ОНК, бр. 189/1945; АС, ОНК, бр. 879/1945 и "Глас ЈНОФ Србије", бр. 21/1945. - Подаци о течајевима страних језика.

³⁰⁴ АЦК СКЈ, Фонд Србија, 2/166.

³⁰⁵ АС, ОНП, ф. 1, 12/1945; АС, ОНП, ф. 1, 161, 406, 410/1945; "Глас ЈНОФ Србије", бр. 24/1945. - Подаци о одржаним предавањима. Према овим подацима у Подрињском округу је одржано 448 предавања (на 18 универзитета), у Ваљевском округу 28 предавања, у Орашком срезу 74 предавања (на 6 универзитета), а у Београдском округу је почетком априла 1945. године одржано 481 предавање са 37.000 посетилаца. Истовремено је у Шапцу одржано 448 предавања, а у Ужицу 816 са 100.386 посетилаца, итд.

карактеристика ових предавања. Она су била из области политике, историје НОР-а, уметности, заједништва југословенских народа, заједништва словенских народа, пољопривреде и медицине. Посебан и врло значајан облик општеномског просвећивања представљале су усмене новине (кратка предавања, информације о актуелним догађајима, репортаже, читање песама, итд.).³⁰⁶

На ослобођеним територијама Србије и са приближавањем њеног потпуног ослобођења просветна политика се суочавала са ликвидацијом фашизма, обнављањем школства, активизацијом свих просветних кадрова, проширивањем круга корисника школа, итд. Најактивнији проблеми су се огледали у недостатку просторија, постојању огромне штете и разарања, развијању другачијих односа између наставника и ученика, оскудици школског прибора и уџбеника. Нова власт је, такође, тежила да изврши реформу школства, припремајући се за одвајање школе од цркве и државе од цркве.

Прве школе на слободној територији отварају се у Србији септембра 1943. године у Пустој Реци, новембра у Великој Плани, а октобра 1943. године у Црној Трави.³⁰⁷ Почетком 1944. године на територији Лесковачког и Топличког

округа је радило око 50 школа.³⁰⁸ У првој половини 1944. године отворено је још 13, а на територији Крушевачког округа 3 школе.³⁰⁹

У другој половини 1944. године дошло је до велике експанзије школства, што се види из следећег прегледа Данила Килибарде:

У Београду је било 8 забавишта (са десет одељења), 34 основне школе (388 одељења), две грађанске школе (19 одељења), 19 гимназија (303 одељења), 2 учитељске школе (15 одељења); у Београдском округу 2 забавишта (3 одељења), 178 основних школа (668 ученика), 4 грађанске школе (17 одељења), 2 гимназије (46 одељења); у Ваљевском округу 3 забавишта (5 одељења), 121 основна школа (302 одељења), 3 грађанске школе (13 одељења), 3 гимназије (56 одељења); у Врањском округу 2 забавишта (3 одељења), 123 основне школе (214 одељења), 2 гимназије (32 одељења); у Крагујевачком округу 5 забавишта (9 одељења), 142 основне школе (421 одељење), 3 грађанске школе (14 одељења), 3 гимназије (80 одељења) 1 учитељска школа (12 одељења); у Крушевачком округу 2 забавишта (3 одељења), 190 основних школа (446 одељења), 2 грађанске школе (8 одељења), 3 гимназије (49 одељења); у Лесковачком округу 4 забавишта (4 одељења), 192 основне школе (339 одељења), 2 грађанске школе (11

³⁰⁶ Д. Гроздановић, н. д, 123.

³⁰⁷ Партизанске школе Србије 1942 - 1944 (изложба), Педагошки музеј, Београд, 1971. - Септембра 1943. године отворене су школе у селима: Магаш, Горњи Брестовац и Славник (Пуста Река); октобра 1943. године у селу Јовановац (Црна Трава), а у новембру 1943. године у Топлици (Велика Плана).

³⁰⁸ Д. Гроздановић, н. д, 54; Д. Булатовић, Развој и делатност народноослободилачких одбора у Јужној Србији у периоду за коначно ослобођење Србије, Краљево, 1973, 39 (сепарат).

³⁰⁹ АС, ГНООС, 4. - Извештај НОО Крушевца - ГНООС-у, 7. јула 1944.

одељења), гимназија (32 одељења); у Моравском округу 6 забавишта (6 одељења), 158 основних школа (420 одељења), 4 гимназије (87 одељења), учитељска школа (8 одељења); у Нишком округу 5 забавишта (7 одељења), 220 основних школа (515 одељења), 2 грађанске школе (14 одељења), 4 гимназије (87 одељења), учитељска школа (6 одељења); у Новопазарском округу 122 основне школе (197 одељења), гимназија (12 одељења); у Пиротском округу једно забавиште (1 одељење), 186 основних школа (399 одељења), 3 гимназије (49 одељења), учитељска школа (2 одељења); у Подрињском округу 172 основне школе (441 одељење), 3 гимназије (55 одељења), учитељска школа (7 одељења); у Пожаревачком округу 2 забавишта (2 одељења), 170 основних школа (394 одељења), грађанска школа (4 одељења), 3 гимназије (40 одељења); у Тимочком округу 4 забавишта (6 одељења), 212 основних школа (520 одељења), 5 грађанских школа (17 одељења), 4 гимназије (65 одељења), учитељска школа (5 одељења); у Топличком округу 121 основна школа (204 одељења), 2 гимназије (34 одељења); у Ужичком округу забавиште (2 одељења), 106 основних школа (267 одељења), грађанска школа (4 одељења), 2 гимназије (35 одељења), учитељска школа (5 одељења) и у Чачанском округу 4 забавишта (6 одељења), 211 основних школа (521 одељење), 3 грађанске школе (15 одељења), 6 гимназија (108 одељења).³¹⁰

---

³¹⁰ Д. Килибарда, Просветно - културне прилике у Србији за време Другог светског рата (докторска дисертација у рукопису), Београд, 1984, 243 - 244.

Укупно је, дакле, у овом периоду у Србији било 49 забавишта са 67 одељења, 2.658 основних школа са 6.656 одељења, 28 грађанских школа са 136 одељења, 65 гимназија са 1.170 одељења и 9 учитељских школа са 60 одељења, што нам упечатљиво говори да је Партија постигла високе резултате у области васпитања и образовања младе генерације, што је допринело подизању, како опште културе и писмености тако и њиховог идејно - политичког образовања. Брза обнова школства омогућена је великим револуционарним ентузијазмом који се изражавао и на плану културно - просветне активности. Широки слојеви народа, пробуђени у току рата, били су жељни новог знања и проширивања духовних хоризоната. На брз развој школства утицало је и богато искуство које су АВНОЈ и његови органи стекли на ослобођеним подручјима централне Југославије, са центрима у Бихаћу и Јајцу. А искуство НОР-а од првог дана директно је говорило да је национално ослобођење нераздељиво од социјалног ослобођења и просветно - културне еманципације становништва, нарочито омладине. Млада генерација је обухваћена системом редовног школовања, са трајним ослобођењем источних делова Југославије са Београдом. Институција забавишта обухватала је најмлађе. Са подизањем опште културе и писмености остваривано је и идејно - политичко образовање, коме се придавао примаран значај. У датим условима доминирало је хуманистичко образовање, али ће се ускоро све јаче истицати значај стручних школа. Привремено су

задржане и грађанске школе из Краљевине Југославије, али су већ у другој половини 1945. године укинута.

Нагли полет народноослободилачке борбе у Србији у 1944. години, запажен већ од јесени 1943. године, јасно је показивао и најкорелијим присталицама Немачке, Недића и Михаиловића да је битка за Србију изгубљена, да је однос снага битно измењен и да је српски народ везао своју судбину, као и 1941. године, за снаге које су оличавале националну репрезентацију у оквиру федеративно организоване Југославије, прогрес и поредак нових друштвених односа. Четничке формације су разбијене, а Михаиловићу септембра 1944. године није успело да мобилише своју "папирнату" армију против надирућих снага преко Лима, Ибра и Дрине, које су ишле у сусрет српским бригадама и дивизијама и непрекидно проширивале ослобођени простор. Први весници скорог ослобођења били су покрети НОВЈ према Србији и њихови продори источно од Ибра и Лима у јесен 1943. године и у пролеће 1944. године. На другој страни, капитулирали су сателитски режими у Румунији и Бугарској, а јединице Другог и Трећег украјинског фронта избиле 6. септембра 1944. године на Дунав. Сви ти фактори су, заједно са победама НОВЈ и у другим крајевима Југославије, утицали да културни и идеолошки рад добију што више значаја. Радила се о нагло нараслој војсци у чије су се редове сливали млади борци, али и део принудно мобилисаних војника из квислиншких формација, који су амнестирани у складу са обичајима народноослобо-

дилачког покрета у току целог рата, уколико се није радило о интелектуалним инспираторима злочина и непосредним извршиоцима. Храњени годинама страном пропагандом о партизанима као комунистичким злочинцима, противницима српства и породице, требало је да прођу кроз партизанску школу и нови културни процес да би схватили за какве се циљеве народноослободилачки покрет залагао.

На другој страни, за развој културе и просвете деловао је повољно и један и други моменат, јер се више није радило о привремено ослобођеним територијама које ће се сутра пред навалом надмоћнијег противника напустити и поново повратити у складу са стратегијом партизанског рата, већ о трајно ослобођеним територијама, међу собом повезаним (од севера Војводине до југа Македоније), ако изузмемо делове западне Србије, којима се под крај 1944. године још повлачила Балканска армија Александра Лера према Санџаку и источној Босни, да би избила тешким непроходним крајевима у савску равницу. Ова ослобођена територија била је ново, снажно упориште снага НОВЈ и велики, неисцрпни резервоар кадрова за НОВЈ. Према А. Јанићу, Србија је до краја рата мобилисала око 400.000 бораца за НОВЈ, односно Југословенску армију, што је чинило половину од укупног састава Југословенске армије на крају рата, не рачунајући остале српске борце који су у НОВЈ били пре почетка борбе за Србију. У питању је била економски богата територија, која је могла преузети на себе исхрану јединица НОВЈ.

Трећи фактор који је битно утицао на размере и карактер просветне и културне активности у овој фази везан је за поседовање великих градова са Београдом, Нишом и другима који су имали развијену мрежу школа и других институционалних центара за изражавање културних манифестација (позоришта, музеја, изложбених простора, филмских дворана итд.). Српски градови су претрпели огромне штете од борби на територији Србије, пљачке, бомбардовања Немаца 1941. и савезничких бомбардовања 1944. године, разношења уређаја школа, лабораторија, библиотечких фондова, сликарских колекција из галерија и музеја од Немаца, итд., али су у поређењу са могућностима за културни и просветни рад сада постојале далеко веће могућности.

Четврти фактор се огледао у сазнању и оних најсумњичавијих и најколебљивијих да је ствар колаборације и Михаиловића заувек пропала. Стога се и утицај четничке и друге пропаганде далеко мање осећао, а на другој страни и она категорија грађана која јој је била подлегла више него брзо се ослобађала од четничко - недићевских стереотипа о ослободилачким снагама, заблуда и других идеолошких наслага.

Пети чинилац који је дао печат раду на пољу културе и просвете на крају рата, огледао се у сарадњи НОВЈ, односно НКОЈ-а, са савезничким војним мисијама и штабовима савезничких армија, пре свега, штабовима Црвене армије. У завршној фази рата и за време закључивања Споразума Тито - Шубашић омогућено је обнављање старих грађанских партија и група, а

на другој страни пристизала су средства, помоћ, филмови, књиге из ових земаља, нарочито из СССР-а. Совјетски Савез је снабдевао нову власт на тлу Србије совјетским филмовима ("Зоја Космодемјанскаја", и др.), са тематиком из отаџбинског рата совјетских народа, позоришни комади ("Најезда" Леонида Леонова, и други), поново почело масовно и слободно "упознавање" са пре рата преведеним совјетским писцима (Шолоховом, Леоновом, Гладковом и другима). Из бункера су извађени амерички филмови, затим филмови совјетске и британске продукције, који су били повучени из оптицаја за време окупације.

Школство се брзо организовало и започело с радом, захваљујући ентузијазму просветних радника, новој власти и пре свега искуству које је било стечено у тој области на слободним територијама јужне Србије, Шумадије, источне Србије, Поморавља, стеченим сазнањима у организацији просветних активности, нарочито течајева за неписмене у масовним антифашистичким организацијама, раду просветно - културних одбора и управних органа нове власти.